
САВЕНКОВА Л. О.,
доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри
педагогіки та психології,
Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СТИЛЬ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті розкриті характерні особливості індивідуального продуктивного стилю педагогічного спілкування.

Ключові слова: індивідуальний стиль спілкування, продуктивний стиль педагогічного спілкування, класифікація стилів спілкування, структура індивідуального стилю педагогічного спілкування.

В статье раскрыты характерные особенности индивидуального продуктивного стиля педагогического общения.

Ключевые слова: индивидуальный стиль общения, продуктивный стиль педагогического общения, классификация стилей общения, структура индивидуального продуктивного стиля педагогического общения.

The article deals with the peculiarities of an individual productive style of communication.

Key words: individual style of communication, productive style of pedagogical communication, classification of communication styles, structure of an individual style of pedagogical communication.

Постановка проблеми. Сучасного викладача вищої школи повинні характеризувати високий рівень наукової компетентності в поєднанні з педагогічною майстерністю. Формуючи кожного студента, як майбутнього фахівця, такий викладач повинен володіти продуктивним стилем професійного спілкування. Водночас, у наукових дослідженнях недостатня увага при-

діляється розробці сутності поняття «продуктивний стиль педагогічного спілкування» та з'ясуванню структури цього стилю. Т о м у метою нашої роботи є розробка структури вказаного стилю.

Виклад основного матеріалу. Концепція індивідуального стилю спілкування вперше була розроблена В. Мерліним [13;14]. У руслі цього наукового підходу досліджуваний феномен

© САВЕНКОВА Л.О., 2012

вивчали Е. Маствіліскер, А. Ісмагілова, А. Коротаєв та Т. Тамбовцева. Е. Маствіліскер вважає, що індивідуальний стиль спілкування як і індивідуальний стиль діяльності слід розглядати на різних рівнях [6]. На першому рівні як стиль реакцій спілкування. Цей рівень характеризують симптомокомплекси, до складу яких входять індивідуальні особливості мовленнєвих реакцій (імпульсивність, швидкість, гучність, тембр мовлення, індивідуальний спектр фонем і т.д.). На другому рівні – як операційна характеристика спілкування. До операцій спілкування вчений відносить висловлювання і дії, які використовуються для встановлення контакту. Третій рівень індивідуального стилю спілкування – цільовий.

А. Ісмагілова вивчає вказаний стиль з позицій системного підходу і теорії інтегральної індивідуальності як складну багаторівневу систему різних елементів комунікативної діяльності, спрямовану на досягнення певного результату [6]. На першому рівні (відносно високий) знаходяться цілі педагогічного спілкування, а на другому – дії за допомогою яких ці цілі реалізуються. Третій із вказаних рівнів складають операції, за допомогою яких здійснюються дії. У дослідженнях А. Коротаєва і Т. Тамбовцевої індивідуальний стиль педагогічного спілкування – цілісна система операцій, яка забезпечує ефективну взаємодію учителя з учнями та визначається цілями, задачами педагогічної діяльності і властивостями різних рівнів індивідуальності педагога [10].

Доречно також нагадати, що в наукових роботах Т. Аргентової індивідуальний стиль спілкування вивчається з позицій соціально-психологічного підходу як рухлива система використання засобів і способів спілкування, що змінюється залежно від ситуації [1].

У психолого-педагогічних дослідженнях обґрунтовані різні наукові підходи до розробки класифікацій

стилів педагогічного спілкування. Так, у результаті факторного аналізу А. Коротаєв і Т. Тамбовцева виділили «м'який», «жорсткий» і «гнучкий» стилі вказаного спілкування [10].

«М'який» стиль, на думку дослідників, потребує емоційно-особистісного рівня спілкування, «жорсткий», пов'язаний з діловим рівнем, у той час як «гнучкий» стиль реалізовується на основі емоційно-особистісних і ділових стосунків [11, с.30].

До одного з наукових напрямків розробки стилів педагогічного спілкування відносяться роботи С. Шеїна [18], В. Кан-Калика та Г. Ковальова [7]. Класифікація С. Шеїна включає сім стилів педагогічного спілкування, а саме: довіряючо-діалогічний, альтруїстичний, конформний, пасивно-індиферентний, рефлексивно-маніпулятивний, авторитарно-монологічний, конфліктний. Характерними ознаками цих стилів є наступне: довіряючо-діалогічний, альтруїстичний, конформний, пасивно-індиферентний (своєрідна відчуженість, емоційна нейтральність педагога в спілкуванні), рефлексивно-маніпулятивний (когнітивна складність відображення особистості партнера зі спілкування виступає умовою завуальованого маніпулювання ним), авторитарно-монологічний, конфліктний (фіксує більш чи менш стійке негативне ставлення до учнів). С. Шеїн підкреслює, що розроблена ним класифікація стилів педагогічного спілкування відображає монологізовану (не сприяє взаємодії, етично повноцінному спілкуванню педагога й учня) та діалогізовану (сприяє встановленню відносин співробітництва) лінії його розвитку.

В. Кан-Калик та Г. Ковальов пропонують певні типи педагогічного спілкування (діалогічний; рефлексивний, скрито діалогічний; довіряючий; альтруїстичний; маніпулятивний; псевдодіалогічний; конформний; монологічний), які необхідно, на нашу думку, розглядати як стилі спілкування [7, с.10]. Кожний із цих типів спілкування

інтегрує в собі можливі співвідношення трьох основних компонентів функціональної структури спілкування. Як відомо, в наукових роботах В. Кан-Калика представлено й другий підхід до вирізнення стилів педагогічного спілкування. До цієї класифікації увійшли: спілкування на основі зацікавленості спільною творчою діяльністю та на основі дружніх стосунків, спілкування-дистанція, спілкування-погроза, спілкування-загравання.

Узагальнюючи результати вивчення індивідуальних стилів педагогічного спілкування у зіставленні з типологічними властивостями педагогів, Г. Мешко обґрунтовує три найбільш поширені, як підкреслено в її роботі, типи вказаних стилів, а саме: особистісно-м'який (операційна система спілкування має ознаки м'якості й делікатності, що зумовлено демократичними педагогічними установками), формально-жорсткий (індивідуальна стратегія спілкування має риси жорсткості, авторитарності), системно-цілісний (гнучка система взаємовідносин з учнями, на рівні емоційно-особистісного спілкування, використовуються так звані його м'які операції, а на рівні ділової комунікації – жорсткі; мовленню викладача притаманні гумор, жарти). Г. Мешко доводить, що найбільш продуктивним й педагогічно доцільним є системно-цілісний стиль педагогічного спілкування [15, с.91].

Цікавим щодо вирізнення індивідуальних стилів педагогічного спілкування є дослідження, яке провів В. Галузяк [4]. Так, на основі трьох генералізованих параметрів педагогічного спілкування («формальність – залежність», «симпатія, доброзичливість, прийняття-антипатія, ворожість, неприйняття», «формальність – особистісність» або «дистантність – психологічна близькість, контактність») він виділяє вісім стилів цього спілкування (закритий, домінантний, доброзичливий (діловий); закритий, домінантний, недружелюбний (зверх-

ній); відкритий, пасивний, дружелюбний (комфортний); відкритий, пасивний, недружелюбний (байдужий); закритий, пасивний, недружелюбний (відчужений); закритий, пасивний, дружелюбний (формально-толерантний); відкритий, домінантний, недружелюбний (агресивний).

Результатом аналізу психолого-педагогічної літератури та експериментальних робіт став висновок В. Галузяка про те, що найбільш оптимальним у дидактичному й виховному аспектах є авторитетний (відкрий, домінантний, доброзичливий) стиль педагогічного спілкування.

Своєрідний підхід до вивчення індивідуальних стилів педагогічного спілкування запропонувала А. Ісмаїлова [6, с.102-103]. Ці стилі в її роботах розрізняються за характером постановки цілей (у стилі А переважають організаційні та дидактичні цілі, а у стилі Б – дидактичні), у виборі дій для стилю А характерні організаційні й коригуючі дії, для стилю Б – оціночні, контролюючі й стимулюючі, у виборі операцій (у стилі А переважають прямі звернення, в стилі Б – непрямі) педагогічного спілкування.

Доречно нагадати, що в психолого-педагогічних дослідженнях широко використовується класифікація стилів ставлення вчителів до класного колективу, яку розробили М. Березовін й Я. Коломінський [2]. Вказана класифікація вивчається як класифікація стилів спілкування педагога. Активно-позитивний стиль, що входить до цієї класифікації, проявляється в емоційно-позитивній спрямованості та в ставленні до дітей і педагогічної діяльності, що адекватно проявляється в манері поведінки та мовленнєвих впливах педагога. Замкнутість, сухість, категоричність, педантизм характерні для педагогів з пасивно-позитивним стилем спілкування. Водночас, як вказують М. Березовін та Я. Коломінський у них загальна позитивна спрямованість у манері поведінки й мовленнєвих впливах на учнів. Для активно-негативно-

го стилю педагогічного спілкування характерна яскраво виражена емоційно-негативна спрямованість, що проявляється в акцентуванні уваги на недоліках учнів та постійних зауваженнях на їх адресу. Пасивно-негативний стиль вказаного спілкування передбачає завуальоване негативне ставлення до дітей і педагогічної діяльності. Педагоги, яким притаманний цей стиль спілкування, проявляють емоційну в'ялість, скриту неприязнь, сухість й відчуженість у спілкуванні з учнями. Вони також неувважні до успіхів і невдач учнів, формально ставляться до роботи.

Тепер, з огляду на завдання нашого дослідження, розглянемо існуючі наукові підходи з розробки структури індивідуального стилю педагогічного спілкування. Як відомо, В. Мерлін, у структурі вказаного стилю виділяє два рівні (цільові, особистісно обумовлені та операційні інструментальні компоненти).

У дисертаційній роботі Г. Мешко застосування системного підходу дозволило виділити в структурі індивідуального стилю педагогічного спілкування мотиваційно-вольових, орієнтаційних та операційно-виконавських компонентів [15, с. 35]. Системоутворюючим фактором вказаної структури, як підкреслює Г. Мешко, є мотиваційно-ціннісні й орієнтаційні компоненти, які в свідомості педагога утворюють ціннісно-орієнтаційні етапони комунікативної взаємодії.

В. Галузяк підкреслює, що внутрішня (мотиваційно-ціннісна) підструктура стилю педагогічного спілкування синтезує в собі когнітивно-емоційні диспозиції педагога, які надають ситуаціям педагогічної взаємодії певного особистісного смислу. До цієї підструктури він відносить як добре усвідомлені так і, не завжди адекватно-усвідомлені педагогами, професійно-ціннісні орієнтації, мотиви досягнення афіліації й домінування, а також особистісні конструкти [4, с.85]. Операційно-дійова підструктура сти-

лю педагогічного спілкування складається з вербальних й невербальних способів спілкування та експресивних реакцій вчителя.

З огляду на викладене, доцільно нагадати про підхід А. Коротаєва й Т. Тамбовцевої до розробки змістового аспекту операційної підструктури індивідуального стилю педагогічного спілкування [10]. Результати спостереження за діяльністю учителів – майстрів дозволили вченим виявити частоту використання тих чи інших операцій педагогічного спілкування. Доречним буде й розгляд структури стилю професійного спілкування, яку запропонував М. Коваль [8]. Ця структура включає: мотиваційно-ціннісну, когнітивну і операційно-поведінкову підструктури. Викладені нами матеріали розкривають сутність існуючих наукових підходів до розробки індивідуального стилю педагогічного спілкування (змістові характеристики, структура). Водночас, слід нагадати про дослідження продуктивного стилю цього спілкування як різновиду індивідуального стилю. У першу чергу, звернімося до роботи В. Кан-Калика та Г. Ковальова, який розкриває сутність продуктивно організованого процесу педагогічного спілкування, що забезпечується реальним психологічним контактом, переборенням різних психологічних бар'єрів (вікові, соціально-психологічні, мотиваційні, настановчі, пізнавальні і т.п.); переводом учнів із звичної для них позиції (тих, кого ведуть) на позицію співробітництва, а відповідно й перетворення їх у суб'єктів педагогічної творчості; плодотворі міжособистісні взаємостосунки педагога й дітей, у яких органічно поєднуються діловий і особистісний рівні спілкування; цілісна соціально-психологічна структура педагогічного процесу.

Цікавий підхід до розуміння суттєвих особливостей продуктивного спілкування пропонує О. Митник [16]. Вказане спілкування в шкільному навчально-виховному процесі він

розуміє як здійснювану на суб'єкт-суб'єктному рівні творчу комунікативну взаємодію (співпрацю) в таких підсистемах як «учитель-клас», «учитель-учень», «учень-учень», «учень-клас». Дослідник подає й розроблені ним характеристики продуктивного спілкування. До цих характеристик слід віднести: спонування до обміну духовними цінностями й збагачення на цій основі значущих мотивів діяльності, діалогічний характер взаємодії між учнем і вчителем в зазначених підсистемах, спрямованість на відкриття нового і здатність до глибокого осмислення досвіду свого й партнера; в процесуальному і результативно-цільовому планах якісно нові соціальні та особистісні утворення (більш вдосконалені форми того ж спілкування, гуманізовані умови спільної діяльності, вищий рівень соціального і морального розвитку особистості).

Результати розробки вказаного спілкування спонукають вчених до пошуків й його відповідного стилю. Так, Г. Коломієць підкреслює, що цей стиль є особистісною якістю вчителя, яка відбиває індивідуально-типологічні особливості соціально-психологічної взаємодії педагога й учнів за суб'єкт-суб'єктною схемою, характеризується глибоким розумінням внутрішнього світу вихованців, активною гуманістичною установкою на учнів, вмінням адекватно емоційно відгукуватись на їх поведінку й стан, вибираючи у цей час у відношенні до кожного із них індивідуальний спосіб звернення, який дозволяє досягти педагогічно доцільного результату [9, с. 12]. Як бачимо, визначення вказаного стилю є занадто громіздким. Розробка ж структури продуктивного стилю педагогічного спілкування в роботі ґрунтувалась на результатах наукових пошуків В. Кан-Калика.

Доречним буде зараз для нас й звернення до дисертаційної роботи І. Тодорової. З огляду на дослідження О. Киричука, Я. Коломінського, Н. Маслової, Є. Субботського, вона під-

креслює, що педагогічно ефективні стилі спілкування в своїх емпіричних критеріях багато в чому співпадають з діалогічним спілкуванням. Це спілкування полягає у визначенні певної рівності позицій учня й учителя, тобто – у визначенні й прийнятті активної ролі учня у процесі навчання й виховання, у взаємності впливу, в здібності вихователя бачити «світ глазами дитини» [17, С.10].

Нагадаємо також, що В. Горянїна виділила п'ять критеріїв продуктивності стилю міжособистісної взаємодії (характер активності в позиції партнерів; характер цілей, що висуваються; характер відповідальності й відносин, що виникають між партнерами; характер функціонування механізму ідентифікації, обособлення). Ці критерії зумовили визначення вказаного стилю як стійкої здатності особистості до плідного контакту в міжособистісній взаємодії, який сприяє встановленню й продовженню стосунків взаємної довіри, розкриттю особистісних потенціалів і досягненню ефективних результатів у спільній діяльності [4, с.75]. Погоджуючись, певною мірою, з обґрунтуванням продуктивного стилю міжособистісної взаємодії вважаємо за необхідне звернутись до відомої роботи О. Бодальова, який аналізує вирішені В. Куніциною, рівні успішності спілкування [3, с.77-78], а саме:

- майстерності й свободи (висока сумісність, контактність й гнучкість, адаптивність, саморегуляція; гарні навички спілкування; відсутність відчуження, тобто включеність у соціальні зв'язки; відсутність фрустрованості й напруги, адекватність реагування);
- лідерський (гарне володіння навичками й уміннями спілкування, впевненість у собі й задоволення стосунками, які склались у найближчому оточенні, лідерство в натурі; взаєморозуміння, з людьми, розвинуте почуття власної гідності, яке позбавляє від недовіри людям й від зайвих непорозумінь;

- радикально-партнерський (уміння вислухати і знайти спільне рішення; конформність, хороша робота в групі, практичність й відсутність агресивності; високий рівень емпатії; егоцентризм; хороший самоконтроль і самодисципліна);
- раціонально-консервативний (консервативність, закритість, розрахунок, нон-конформність, поглиблення в себе, мрійливість, поганий контроль емоцій; відсутність емпатії);
- агресивно-авторитарний (авторитарність пов'язана з високою агресивністю; відсутність достатньої гнучкості в способах впливу; занижена самоповага, результатом чого є високий рівень тривожності);
- невротичної самотності й сором'язливості (глибоке почуття самотності, аутистичність, крайній невротизм, погана адаптація й така ж саморегуляція; мрії про легкість спілкування, але підвищена самокритичність й невпевненість не дають можливості реалізувати навички й уміння).

З огляду на викладене, можна припустити, що деякі рівні успішності у спілкуванні (майстерності й свободи, лідерський та радикально-партнерський) досягаються викладачами з продуктивним стилем педагогічного спілкування. Змістові характеристики вказаних рівнів, певною мірою, відображають сутність досліджуваного стилю спілкування.

Тепер, доцільно нагадати, що критерії успішності професійного спілкування можуть бути виділені за аналогією з критеріями ефективності групової діяльності. У соціально-психологічному плані успішність групової діяльності визначається досягненням цілей (у спілкуванні, це скоріш усього, буде контакт), задоволенням (самим процесом спілкування); відсутністю утруднень (у першу чергу – напруження, скутості, внутрішніх бар'єрів, м'язових зажимів тощо).

Виходячи зі сказаного, є всі підста-

ви стверджувати, що психологічними показниками успішності педагогічного спілкування є його спонтанність, легкість, що забезпечується навичками й гарною саморегуляцією; задоволення цим спілкуванням внаслідок досягнення психологічного контакту й взаєморозуміння.

Водночас нагадаємо, що для особистості зі сформованою гуманістичною спрямованістю характерні високі рівні розвитку децентрації, ідентифікації, емпатії, рефлексії. Вказана спрямованість повинна бути притаманна педагогу. О. Бодальов наголошує, що для встановлення високого рівня розуміння в системі міжособистісних стосунків, які опосередковані спільною діяльністю, від учасників спілкування вимагається переборювати стійкі стереотипи сприймання, мислення, поведінки й урахувати точки зору й стан партнерів. У зв'язку з цим є необхідним звернення до децентрації, яку вчений визначає як психологічний механізм урахування і координації індивідом точок зору інших людей зі своєю власною [3, с.44]. У структурі децентрації, як стверджує відомий учений, посилюючись на дослідження представників своєї наукової школи, слід виділяти два компоненти, а саме: позиція особистості і система стосунків, що пов'язана з цією позицією.

Нагадаємо також, що міжособистісне розуміння залежить й від рівнів сформованості здібностей до рефлексії, ідентифікації, емпатії.

Виходячи із викладеного, продуктивний стиль педагогічного спілкування це – система операцій, яка забезпечує суб'єкт-суб'єктний рівень цього спілкування і досягнення в ньому взаєморозуміння, наявність педагогічного контакту та управління ним, досягнення педагогічно доцільного результату в професійній діяльності викладача.

Визначимо компоненти досліджуваного стилю педагогічного спілкування. У першу чергу, це особистісний компонент, який включає децентрацію,

рефлексію, емпатію, ідентифікацію викладача. До структури мотиваційного компоненту входять мотиви, які свідчать про дійсну професійно-педагогічну спрямованість викладача, а також мотиви аффіліації й альтруїзму. Операційно-поведінковий компонент продуктивного стилю педагогічного спілкування включає систему комунікативних умінь викладача.

Висновки. Таким є наш підхід до розробки продуктивного стилю педагогічного спілкування. Подальший науковий пошук з досліджуваної проблеми, на нашу думку, слід пов'язувати з розробкою критеріїв, показників, рівнів сформованості вказаного стилю педагогічного спілкування.

ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аргентова Т. Е. *Стиль общения как фактор эффективности совместной деятельности: Автореф. дис. ...канд.психол.наук: 19.00.05/АН СССР, Ин-т психол.* - М., 1984. - 23 с.
2. Березовин Н. А. *Учитель и детский коллектив* / Н. А. Березовин, Я. Л. Коломинский. - Минск: БГУ, 1975. - 160 с.
3. Бодалев А. А. *Психология общения* / А. Бодалев. - М., 1996. - 253 с.
4. Галузяк В. М. *Мотиваційно-ціннісні детермінанти індивідуального стилю педагогічного спілкування: Дис. ... канд..психол.нау: 19.00.07 / Інститут психології ім.Г.С.Костюка АПН України.* - К., 1998. - 200 с.
5. Горянина В. А. *Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия* / В. Горянина // *Психол.журн.* - 1997. - Т.18. - № 6. - С.73-83.
6. Исмаилова А. Г. *Индивидуальный стиль педагогического общения воспитателя детского сада: Автореф. ... канд.психол.наук: 19.00.01/АПН СССР НИИ общей и педагогической психологии.* - М.: 1989. - 17 с.
7. Кан-Калик В. А. *Педагогическое общение как предмет теоретических и прикладных исследований* / В. Кан-Калик, Г. Ковалев // *Вопр.психол.* - 1985. - №4. - С.9-16.
8. Коваль М. С. *Формування індивідуального стилю професійного спілкування у майбутніх офіцерів пожежної охорони: Дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04/АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти.* - Вінниця: 1998. - 176 с.
9. Коломиец А. В. *Формирование продуктивного стиля педагогического общения во внеучебной деятельности студентов (на материале факультетов общественных профессий педагогических вузов): Автореф. ...дис.канд.пед. наук: 13.00.01/Киев.гос.пед.ин-т.* - К., 1989. - 25 с.
10. Коротаев А. А. *Психологическая характеристика типов индивидуальных стилей педагогического общения* / А. Коротаев, Т. Тамбовцева // *Интегральное исследование индивидуальности: теоретические и педагогические аспекты.* - Пермь: 1988. - С. 23-31.
11. Коротаев А. А. *Психологическая характеристика типов индивидуальных стилей педагогического общения и условия их формирования* / А. Коротаев, Т. Тамбовцева // *Индивидуальность человека: условия проявления и развития: Тез. докл. науч. сессии посвящ. 90-лет. со дня рожд. В.С.Мерлина: Пермь: 1988.* - С.78-80.

12. Маствилизкер Э. И. Индивидуальный стиль общения в совместной деятельности / Э. Маствилизкер // Проблемы интегрального исследования индивидуальности и ее педагогические аспекты: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Т. С. Тамбовцева. - Перм. гос. пед. ин-т, 1985. - С. 14-30.
13. Мерлин В. С. Индивидуальный стиль общения / В. Мерлин // Психолог. журнал. - 1982. - Т. 3. - № 4. - С. 26-36.
14. Митник О. Я. Психолого-педагогічні умови становлення продуктивного спілкування в молодших школярів: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07/ Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. - К., 1998. - 141 с.
15. Тодорова И. С. Психологические факторы подготовки будущих учителей к диалогическому общению: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07/ НИИ психол. УССР. - К., 1988. - 23 с.
16. Шеин С. А. Диалог как основа педагогического общения / С. Шеин // Вопр. психол. - 1991. - № 1. - С. 44-52.